

KOVÁCS GUSZTÁV

Igazságos gondoskodás: a gondoskodás-etika jelentőségéről a szociáletikában

Ha közelebbről nézzük Rembrandt *A tékozló fiú hazatérése* című festményén a fiát viszafogadó atya kezét, láthatjuk, hogy az egyik kéz egy idős, a fizikai munkában megedződött férfié, a másik pedig egy finom és gyengéd nőé. Nem véletlenül került rá ez a motívum a festményre. Rembrandt egy régi teológiai témát próbált meg ábrázolni, melynek fő kérdése, hogy Isten igazságossága és gondoskodása miképpen fér meg egymással. Rembrandt megsejtette, hogy a kettő találkozik Istenben, és ennek ábrázolására két különböző életvilág és mentalitás szimbolikáját használta fel. A probléma ugyan elsősorban a dogmatika körébe tartozik, a legutóbbi időben mégis a szociáletika területén folynak a leghevesebb viták az igazságosság és a gondoskodás viszonyáról (Kovács 2009). A kérdés nem a teológián belülről érkezett, hanem a társadalomfilozófiából, ahol két megközelítés, az igazságosság-etika (ethics of justice) és a gondoskodás-etika (ethics of care) képviselői tették fel a kérdést az igazságosság és a gondoskodás viszonyát illetően.

A dolgozat arra tesz kísérletet, hogy bemutassa az ún. gondoskodás-etika kialakulását, főbb gondolatait és az igazságosság-etikákkal szembeni kritikáját, valamint megvilágítsa a két szempont jelentőségét a modern társadalmakban a privát (a család) és a nyilvános szféra jellegzetes viszonyainak elemzése által. Reményeim szerint a dolgozat végén látni fogjuk, hogy olyan két társadalmi kategóriáról és két olyan megközelítésmódról van szó, amelyeket nem szabad egymással szemben kijátszani. Hiszen amint az igazságosságot a gondoskodás elé helyezzük, abban a pillanatban az igazságosság megvalósulásának antropológiai előfeltételét számoljuk fel. A gondoskodásnak az igazságosság elé helyezése pedig magát az erkölcsöt szünteti meg.

A gondoskodás-etika kezdetei: Kohlberg és Gilligan vitája

A gondoskodás-etika kezdeteit nem a társadalomfilozófiában, hanem a pszichológiában találhatjuk meg. A vitát az amerikai pszichológusnő, Carol Gilligan indította 1982-ben megjelent *In a different voice. Psychological theory and women's development* című könyvével. Gilligan a neves fejlődépszichológus, Lawrence Kohlberg munkatársa volt (Gilligan 1982). Kohlberg az erkölcsi fejlődés pszichológiai oldalát kívánta leírni, mégpedig empirikus úton (Kohlberg 1981). A teljes erkölcsi érettség mércéjeként, Kant etikájához hasonlóan, az egyetemes erkölcsi törvény autonóm követését tette meg. Az erkölcsi fejlődésnek a prekonvencionális moráltól – ahol még a büntetés és az engedelmesség, valamint a haszon

és az élvezet a legfőbb a fő motiváló tényezők – a konvencionális morálon keresztül – ahol a társas elvárások és a társadalmi szempont játsszák a fő szerepet – el kell jutnia az ún. posztkonvencionális morálig, amely a „társadalmi szerződés”, illetve az egyetemes erkölcsi törvény tiszteletét jelenti.

Kohlberg kutatásai során arra volt kíváncsi, hogy az emberek milyen elvek alapján hozzák meg erkölcsi döntéseiket. A vizsgálatban résztvevő személyeknek rövid, erkölcsi dilemmát tartalmazó történeteket meséltek, és arra kérték őket, hogy próbáljanak megoldást keresni a problémára. Kohlberg kutatásai nyomán nem várt eredményre jutott: az általa vizsgált nők döntő többsége megrekedt a konvencionális morál szintjén. Kohlberg ebből arra következtetett, hogy a nők nem képesek a teljes erkölcsi érettség, azaz a posztkonvencionális morál szintjének elérésére (Pieper 2004: 94–105.).

A másik hang

Ez a következtetés indította Carol Gilligant arra, hogy a kutatás eredményeit újraértékelje (Schnabl 2005: 229–237.). Arra lett figyelmes, hogy a posztkonvencionális szint elérése után a nőket nem valamely univerzális és elvont törvény, hanem a másokról való gondoskodás motiválja. Az erkölcsi döntéseiket elsősorban a másokkal való viszony, a személyek közötti kapcsolatok szempontja határozza meg. Gilligan szerint nem arról van szó, hogy a nők erkölcsi ítéleteiket tekintve elmaradtak lennének, hanem inkább arról, hogy az erkölcsi döntéshozást tekintve az igazságosság és a jog szempontján túl egy másik, a gondoskodás (care) szempontja is létezik (Pieper 2004: 100–101.).

A két megközelítésmód különbségét két tizenéves gyereknek, Jake-nek és Amynek a híres „Heinz-dilemmára” adott válaszában keresztül illusztrálja (Gilligan 1982: 24– 39.). A példa a következőképpen hangzik: Heinz felesége súlyos betegségben szenved. A helyi gyógyszerész kikísérletezett egy gyógyszert, amely az orvosok szerint az asszonyt meggyógyíthatná. A gyógyszer előállításában azonban meglehetősen drága volt, és a gyógyszerész borsos árat kér érte. Heinz próbálta ugyan összeszedni a szükséges összeget, azonban hiába. Kérte a gyógyszerészt, hogy adja olcsóbban a gyógyszert, az azonban ragaszkodott az eredeti árhoz. Mivel Heinz minden törvényes lehetőséget kimerített, a kérdés, hogy ellophatja-e Heinz a felesége számára az életben maradáshoz szükséges gyógyszert.

Jake válaszában a helyzetet két jog közötti konfliktusként fogja fel. A szituáció lényege számára az élethez, valamint a tulajdonhoz való jog ütközése (Schnabl 2002: 272.). Válaszában, melyben jóváhagyja, hogy Heinz ellopja a gyógyszert, az élethez való jog elsőbbsége mutatkozik meg a tulajdonhoz való joggal szemben. Jake elvi alapon, egy matematikai vagy logikai példához hasonlóan oldja meg a dilemmát.

Amy azonban elkerüli a dilemma egyszerű megoldását (Schnabl 2002: 273.). Válaszaiban kitér a gyógyszer megszerzésére irányuló kérdés elől. Folyton keresi az alternatív megoldási lehetőségeket: vegyenek fel kölcsönt, kérjenek rokonoktól

és ismerősöktől segítséget, vagy beszéljenek újra a gyógyszerésszel. Számára mindenekelelt az emberi kapcsolatok bírnak jelentőséggel, és folyton bízik a kommunikáció és a kölcsönös megértés erejében. Nem elvont elvek, a jogok és az igazságosság, hanem az egymásért viselt felelősség és a kapcsolat az elsődleges.

Gilligan szerint itt nem arról van szó, hogy Jake vagy Amy erkölcsi ítélete jobb, hanem arról, hogy mindketten másként közelítik meg a dilemmát. Az Amy által képviselt megközelítés a hagyományos etikákkal szemben jelenti a „másik hangot” – amint Gilligan könyvének címe is jelzi. Gilligan szerint Kohlberg következtetése, mely szerint a nők nem képesek az erkölcsi érettség elérésére, önkényesen választott androcentrikus mércéjének köszönhető (Pieper 2004: 99–100.). Azok az erkölcsi vonások, amelyeket hagyományosan női erényként tartottak számon, mint a másokról való gondoskodás és szükségleteik iránti empátia, hirtelen hátrányt jelentettek az erkölcsi fejlődés megítélése szempontjából.

Gilligan gondoskodás-etikája mint az igazságosság-etikák kritikája

Gilligan nem filozófusként, hanem pszichológusként jutott az igazságosság- és a gondoskodás-etika közötti megkülönböztetéshez, gondolatai mégis vitát gerjesztettek az etika tudományán belül (Wendel 2003). A modern, elsősorban az igazságosságot és a jogokat hangsúlyozó etikáknak egy újfajta kritikája jelent meg. Míg előbbieket az emberek közötti szimmetriát vették kiindulópontul, az erkölcsi döntések racionalitását hangsúlyozták, az individuumot, valamint az absztrakt és egyetemes elveket állították középpontba, addig a gondoskodás etikája az emberek közötti aszimmetrikus viszonyokra, az emberi kapcsolatok fontosságára, az empátiának, valamint a konkrét, kontextusba ágyazott szituációnak a jelentőségére mutatott rá. A kritika szerint az igazságosság nem érhető el absztrakt elvek segítségével, a hétköznapiakban nem vagyunk egyenlők, és erkölcsi döntéseink a gyakorlatban nem tisztán racionális elvek útján mennek végbe.

A gondoskodás-etika bírálata

Gilligan elméletét több oldalról is heves kritika kísérte (Nunner-Winkler 1991, Pieper 2004: 105–119., Wendel 2003). Filozófiai oldalról elsősorban azt az erkölcsi dualizmust kritizálták, mely szerint két különböző morál van, amelyek egymástól különböznek, és nem kommunikálhatóak. A gyakorlati ész univerzalizálhatóságával együtt az etika lehetősége is, mivel észtudományként feltételezi a mindenki általi beláthatóságot, megszűnik. A feminista etika oldaláról a morális esszencializmust rótták fel Gilligannek, félve attól, hogy elmélete a nemi sztereotípiák újbóli megerősítéséhez vezet, továbbá, hogy a két morál szigorú kettéválasztása a férfi-morál kritikáját is ellehetetlenítené. Továbbá felhívták a figyelmet arra, hogy a gondoskodás és az igazságosság egymás ellen nem kijátszható fogalmak: a gyakorlatban éppen a gondoskodás szférájában, ahol többségben vannak a nők, van szükség

több igazságosságra. A humántudományok pedig arra mutattak rá, hogy az emberi viselkedést, benne a morális döntéshozás mechanizmusával, nem lehet olyan mereven felfogni, mint azt Gilligan teszi.

A kritikák jogos volta ellenére azonban tagadhatatlan, hogy Gilligan könyve forradalmat csinált az etikában azzal, hogy a gondoskodást teljesen új módon tette témájává. Miért volt Gilligan tézise annyira sikeres? Ennek egyik oka a feminista elméletben történt hangsúlyeltolódásban kell keresni. Míg a feminizmus második hullámának kezdeti időszakában a férfiakkal való egyenlőség elérésének a feltételei voltak napirenden, addig a nyolcvanas évekre az ún differencia-feminizmus került előtérbe, mely a női különbség, a sajátosan női értékek hangsúlyozását tűzte ki célul (Schnabl 2004: 143–169.). Gilligan éppen azokat az értékeket hangsúlyozza, amelyek hagyományosan a női szférához tartoznak: gondoskodás, empátia, felelősség. A másik oka, hogy új oldalról vetette fel a gondoskodásról szóló társadalmi vitát: a gondoskodás nála már nem a privát szféra (család) vagy egyes társadalmi alrendszer (szociális intézmények) sajátos problémája, hanem az etika kellős közepe. A gondoskodás, avagy a másik hang, végre felerősödött és hallhatóvá vált.

Egy új szerződéselmélet: Janna Thompson

Mint már említettem, Gilligan gondoskodás-etikája a hagyományos etikák kritikájához és korrekciójához vezetett. Herta Nagl-Docekal Kant kategorikus imperatívuszát értelmezi újra a gondoskodás szempontjából, és arra a következtetésre jut, hogy az emberség, mint cél, éppen nem a másik egyéni és különleges voltától való eltekintést, hanem annak elősegítését jelenti (Nagl-Docekal 2006). Susan Moller Okin pedig Rawls igazságosság-elméletét kritizálja, mert éppen azt a szférát, amely a gondoskodás első helye, a családot, kivonja az igazságosság követelménye alól (Moller Okin 1989).

Itt nincs idő ezeket az elméleteket bemutatni, ezért csak egyre térek ki részletesebben, mely a szociáletika számára talán legérdekesebb lehet. Janna Thompson Rawls igazságosság-elméletét írja át a gondoskodást véve alapul (Thompson 1995: 497–512.). Rawls igazságosság elméletének a kiindulópontja az a gondolat kísérlet volt, melyben a társadalom tagjai kölcsönösen ellenérdekeltek felekként, a tudatlanság fátyla mögött – tehát anélkül, hogy tudnák, hogy a jövőbeni társadalomban ők kik lesznek, és milyen tulajdonságokkal rendelkeznek majd – meghatározzák azokat (már a helyzetből kifolyóan is) absztrakt elveket, amelyek a társadalmi rend alapját fogják képezni (Rawls 1997 [1971]). Ebben a feltételezett helyzetben Rawls szerint a következő két elv mellett döntenének: (1.) az alapvető jogok mindenkit egyenlő mértékben kell, hogy megillessenek, és az alapvető kötelességek mindenkit egyenlő mértékben kell, hogy terheljenek; (2.) a vagyon és a hatalom egyenlőtlensége csak akkor tekinthető igazságosnak, ha ez az egyenlőtlenség azok számára is előnyös, akik a vagyonból és a hatalomból kisebb mértékben részesedtek (különösen pedig ez az egyenlőtlenség a társadalom azon tagjainak számára kell, hogy előnyös legyen, akik a legkedvezőtlenebb helyzetben vannak).

Rawlsszal szemben Janna Thompson gondolkísérletének a kiindulópontja pont nem a kölcsönös ellenérdekeltség, hanem a szerződést kötők közötti kapcsolat és kötelezettség. A szerződést olyan személyek kötik, akik készek arra, hogy kapcsolatban álljanak és kötelezettségeket vállaljanak (Schnabl 2004). A szerződést pedig a jelenlegi kapcsolatokra és kötelezettségekre való tekintettel kötik. A cél, hogy a felelősséget egyenlőbben osszák el, mégpedig oly módon, hogy mindenkinek legyen ideje a jelentős kapcsolatok ápolására és szükségletei kielégítésére. Éppen ezért fontos, hogy a feladatokat adott esetben át lehessen adni, vagy társadalmi szinten újra lehessen osztani. A társadalmi struktúrák által biztosítani kell, hogy ezeket a másokkal szembeni kötelezettségeket elláthassák. Az így megalkotott társadalmi rend központjában azok jóléte áll, akik mások gondoskodására vannak utalva. Ezzel a gondoskodás kötelezettségét a privát szférából a nyilvánosságba utalja és az egész társadalom ügyévé teszi.

A privát és a nyilvános logikája

Az iménti példa jól mutatja, hogy a két morál kialakulása mily mértékben kapcsolódik a privát és a nyilvános szféra modernitásban történt kettéválasztásához (Kovács 2011). Míg a modernitást megelőzően a ház egységességének a koncepciója uralkodott, amely a termelés, a fogyasztás, a reprodukció és a szocializáció funkcióit egyesítette, addig a nyilvánosság és a privát szféra szétválasztásával ezek a funkciók szétosztásra kerültek. Az otthon elsősorban a gondoskodás helye lett, amelyben elsősorban a szeretet az uralkodó, s melynek rendjéért a nő a felelős. A gazdaság, a munka és a politika világa a nyilvánosság, ahol az igazságosság és az egyenlőség különös jelentőségre tett szert. A két morál kialakulásának egyik oka éppen a két szféra különböző logikájában keresendő: míg a privát, az otthon szférája a gondoskodást helyezte középpontba, figyelembe véve a családtagok közötti aszimmetrikus viszonyokat, addig a nyilvánosság a személyek szimmetriájára, a szerződéses viszonyokra és az igazságosságra tette a hangsúlyt.

Ugyanakkor, amire Gilligan könyve is rámutatott, a nyilvános szféra dominanciája láthatatlanná tette a privát szférát, és ezzel annak sajátos gondolkodását, a benne megjelenő értékeket is. Pedig, és ez a modernitás egyik legnagyobb ellentmondása, a nyilvános szféra alapvetően rá van utalva a privát szférára. Amit a nyilvánosság nehezen visel el, az éppen az, ami emberi mivoltunkat alapvetően jellemzi: gondoskodásra, azaz személyes kapcsolatokra szorulunk. A nyilvánosság, bármennyire is próbálja elfedni ezt a tényt, rá van szorulva a privát szférában végzett gondoskodásra. Ezt a gondoskodásra való ráutaltságot jól mutatja a demográfiai krízis nyomán kibontakozóban lévő társadalmi és gazdasági krízis.

A család az igazságosság és a gondoskodás találkozási pontján

Végül érdemes még néhány szót szólni a családról. Axel Honneth, Kant és Hegel által megfogalmazott „családfilozófián” keresztül mutatja be azt a dilemmát, amellyel mindenki szembetalálja magát, aki a család és az erkölcs kapcsolatát kutatja (Honneth 2005: 193–195.). Kant elsősorban „szerződéses viszonyként” (Vertragsbeziehung) fogta fel a családot, Hegel pedig „érzelmi közösségként” (Gefühlsgemeinschaft). Míg az első esetben a szerződő felek autonómiája és kölcsönösen kikényszeríthető jogok állnak az előtérben, addig Hegelnél a családon belül a gondoskodás, a másik igényeire és szükségleteire való figyelés a kölcsönös érzelmekből mintegy automatikusan fakad. Érdekes módon éppen az igazságosság-etika képviselői, mint Rawls és Walzer, váltak Hegel követőivé, míg a feministák inkább Kant oldalára álltak (Sedmak 2003: 55–73.). Rawls a „testvériesség begyakorlásának a helyeként” tartja számon a családot, ahol az alapvető nem a haszon maximalizálása, hanem az altruizmus és a szolidaritás. Hasonlóképpen beszél Walzer a családról, mint arról a szféráról, amely a „preskriptív altruizmus” elve alapján szerveződik. A család mindkettőjüknél túl van a társadalmi igazságosságon. Feminista oldalról – például Moller Okinnál – éppen az a kritika éri őket, hogy nem veszik figyelembe: a családon belüli igazságtalanságok további igazságtalanságok forrásaivá válnak. A család és a társadalom strukturái kölcsönösen összefüggenek, és meghatározzák egymás lehetőségeit. Éppen ezért az érzelmi közösség, az altruizmus és a szolidaritás mellett helye van az igazságosságnak is a családban. A család tehát nem más, mint az igazságosság és a gondoskodás gyakorlásának és begyakorlásának a helye.

Mit tanulhatunk az igazságosság- és a gondoskodás-etika vitájából?

Mi az, amit tanulhatunk a gondoskodás- és az igazságosság-etika imént röviden vázolt vitájából? Világos, hogy ha az igazságosságot a gondoskodás elé helyezzük, abban a pillanatban az igazságosság megvalósulásának antropológiai előfeltételét számoljuk fel. Ugyanígy a gondoskodásnak az igazságosság elé helyezése pedig magát az erkölcsöt szünteti meg.

A gondoskodás etikája nagy szolgálatot tesz azért, hogy figyelmeztet minket: amikor etikáról van szó, akkor emberi viszonyokról beszélünk. Az emberi viszonyok pedig nem foglalhatók matematikai képletekbe, és az emberektől nem várható el, hogy gépek módjára működjenek. Az igazságosságnak mindig az emberi viszonyok között és az emberi viszonyokban kell megvalósulnia. Az igazságosság éppen ezért mindig részleges és törekeny. Azonban, ha figyelmen kívül hagyja ezeket a viszonyokat, akkor, amint a huszadik századi diktatúrák is bizonyítják, minden igazságos törekvés igazságtalanságba süllyed.

Másodszor a gondoskodás jelent ugyan elfogultságot, de ez nem jelenti az igazságosság felfüggesztését. A gondoskodás éppen védelmet kell, hogy jelentsen az igazságtalansággal szemben. A világ önmagában nem igazságos, hanem gondoskodásunk által mi tehetjük azzá.

Harmadszor a gondoskodásnak mindig az igazságosságra kell irányulnia. Ha nem az igazságosságra irányul, akkor könnyen önzésbe és elfogultságba, ezáltal pedig igazságtalanságba fordulhat. A gondoskodás azonban sohasem lehet az igazságosság kikényszerítése, hanem a személy felkészítése, képessé tétele az igazságosságra.

Összegzés

Az etika, így a szociáletika is, filozófiai diszciplína, amelynek szempontja meghaladja a szaktudományok horizontját. Mégis gyakran ez utóbbiak irányítják az etikával foglalkozók figyelmét olyan problémákra, amelyek átlépik kérdésfeltevésük hagyományos kereteit. A gondoskodás-etikának a pszichológia oldaláról kiinduló és a hagyományos etikákat érintő kritikája arra irányította rá a figyelmet, hogy az etikának antropológiára van szüksége, mely hangsúlyosan kiemeli a tényt, hogy az ember létében alapvetően másokra van ráutalva. Három évtizeddel Gilligan könyvének megjelenése után a kérdés már nem úgy hangzik, hogy az igazságosság vagy a gondoskodás az, amelyre etikát építhetünk, hiszen bármelyiket is hagyjuk el, azzal az etika látóterét szűkítjük le. Arra kell választ találnunk, hogy mit jelent az igazságos gondoskodás. Továbblepve a politika szintjére pedig azt kell megválaszolnunk, hogy hogyan kell, és hogyan lehet ezt az igazságos gondoskodást a társadalomban megvalósítani.

Hivatkozott irodalom

- GILLIGAN, CAROL (1982): *In a different voice. Psychological theory and women's development*. Cambridge, Harvard University Press.
- HONNETH, AXEL (2005): Zwischen Gerechtigkeit und affektiver Bindung. Die Familie im Brennpunkt moralischer Kontroversen. In üö: *Das Andere der Gerechtigkeit. Aufsätze zur praktischen Philosophie*. Frankfurt, Suhrkamp, 193–195.
- KOHLBERG, LAWRENCE (1981): *Essays on Moral Development. Vol. I: The Philosophy of Moral Development*. San Francisco, Harper & Row.
- KOVÁCS, GUSZTÁV (2009): A nőkérdés az egyház társadalmi tanításában. *Vigilia* 74 (2), 103–113.
- KOVÁCS GUSZTÁV (2011): Is there a future for the private sphere? The complex bond between the public and the private in the light of fertility trends in Hungary. *Family Forum* 1 (1), 99–111.
- MOLLER OKIN, SUSAN (1989): *Justice, gender and the family*. New York, Basic Books.
- NAGL-DOCEKAL, HERTA (2006 [1999]): *Feminista filozófia. Eredmények, problémák, perspektívák*. Budapest, Áron.
- NUNNER-WINKLER, GERTRUD (1991): *Weibliche Moral. Die Kontroverse um eine geschlechtsspezifische Ethik*. Frankfurt, Campus.

- PIEPER, ANNEMARIE (2004 [1998]): *Van-e feminista etika?* Budapest, Áron.
- RAWLS, JOHN (1997 [1971]): *Az igazságosság elmélete.* Budapest, Osiris.
- SCHNABL, CHRISTA (2002): Feministische Ethik. Profil und Herausforderungen. *Salzburger Theologische Zeitschrift* 6 (2), 269–282.
- SCHNABL, CHRISTA (2004): Nach dem Patriarchat. Gesellschaftskritik und Gesellschaftskonzeptionen im Feminismus. *Jahrbuch für Christliche Sozialwissenschaften* (45), 143–169.
- SCHNABL, CHRISTA (2005): *Gerecht sorgen. Grundlagen einer sozialetischen Theorie der Fürsorge.* Freiburg, Herder.
- SEDMAK, CLEMENS (2003): Gerechtigkeitstheorien und Familienbegriff. *Zeitschrift für Familienforschung* 15 (1), 55–73.
- THOMPSON, JANNA (1995): Wollen Frauen den Gesellschaftsvertrag neu fassen? *Das Argument* 37 (4), 497–512.
- WENDEL, SASKIA (2003): *Feministische Ethik zur Einführung.* Hamburg, Junius.